

Edward Flatau

— współtwórca światowej neurologii

Dariusz Lewera

Polskie Towarzystwo Historii Nauk Medycznych
Oddział we Wrocławiu

STRESZCZENIE

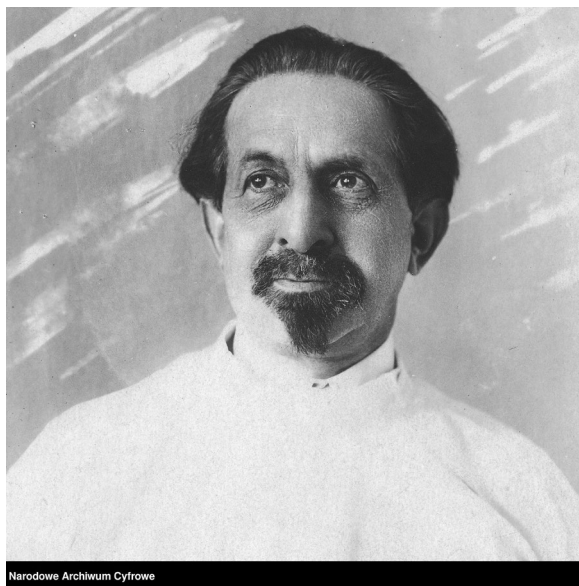
W artykule przedstawiono sylwetkę Edwarda Flatau (1868–1932) — lekarza neurologa, pioniera tej dyscypliny medycznej w Polsce. Flatau urodził się w Płocku. Po ukończeniu studiów na Cesarskim Uniwersytecie Moskiewskim i odbyciu zagranicznych staży w Berlinie i Monachium na stałe związał się z Warszawą. Jego badania ogniskowały się wokół chorób rdzenia, mózgu i opon mózgowych, a także migreny. Jest autorem atlasu mózgu, który ze względu na metodę utrwalania obrazu za pomocą fotografii stał się na owe czasy przełomowym. Prawo o ekscentrycznym ułożeniu włókien w rdzeniu kręgowym było znaczącym odkryciem w neurofizjologii i zostało upamiętnione jego nazwiskiem jako prawo Flatau. Monografia Edwarda Flatau na temat migreny jest do tej pory cytowana w literaturze naukowej. Jest autorem licznych książek, rozpraw naukowych i prac popularyzujących medycynę.

Od 1904 do 1932 roku pracował w najnowocześniejszym w ówczesnej Warszawie szpitalu, Szpitalu Starozakonnych, gdzie stworzył jedną z warszawskich szkół neurologicznych. Po II wojnie światowej jego uczeń, Eufemiusz Herman, kontynuował i rozwinął łódzką szkołę neurologii i badania bólów głowy.

Polski Przegląd Neurologiczny 2019; 15 (4), 243–249

Słowa kluczowe: Edward Flatau, historia neurologii, historia badań mózgu, historia badań nad migreną

Kiedy 12 czerwca 1932 roku na Cmentarzu Żydowskim przy ulicy Okopowej w Warszawie żegnano jednego z najwybitniejszych europejskich neurologów, ojca polskiej neurologii i współtwórcę neurologii światowej, dało się słyszeć w mowach pożegnalnych ogromny żal i niedowierzanie, że oto sam dr Edward Flatau (ryc. 1) padł ofiarą podstępnej choroby mózgu, której poświęcił całe swoje naukowe życie [1]. Pierwsze objawy pojawiły się w styczniu, a szybko postawiona diagnoza brzmiała jak wyrok — głąk. Joanna Flatau, córka Edwarda, pisze w swoich nieopublikowanych wspomnieniach: „Leczył się w głębokiej tajemnicy u swojego przyjaciela, który miał w domu rad. W tamtych latach o operacji nie było mowy” [2]. Pacjent lekarz obserwował objawy, sporządzał notatki. Prawdopodobnie jedyną osobą, która miała podjąć próbę terapii, był jego przyjaciel, równie wybitny neurolog Samuel Goldflam (1852–

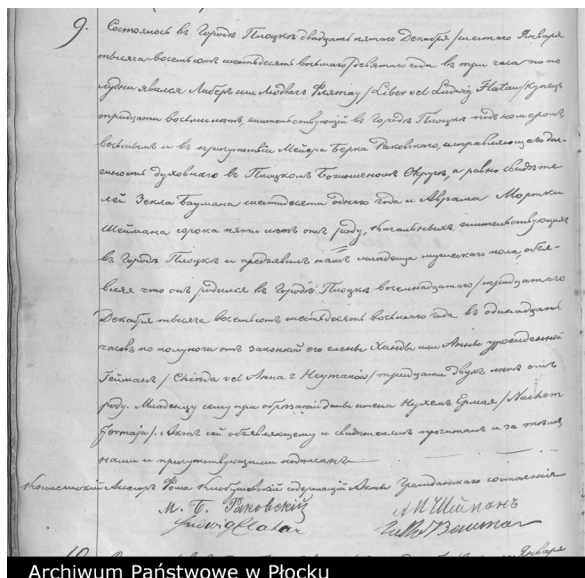
Narodowe Archiwum Cyfrowe

Rycina 1. Doktor Edward Flatau około 1932 roku (ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego 3/1/0/13/17/1)

ADRES DO KORESPONDENCJI:

dr n. med. Dariusz Lewera, Polskie Towarzystwo Historii Nauk Medycznych, Oddział we Wrocławiu, Plac Kościuszki 10, 50–028 Wrocław, e-mail: djlewer@gmail.com

Copyright © 2019 Via Medica | ISSN 1734–5251 | DOI: 10.5603/PPN.2019.0039

Rycina 2. Akt urodzenia Edwarda Flatau z zbiorów Archiwum Państwowego w Płocku (sygn. ASC moj. Płock B9_1869)

–1932). Zabiegi nie przyniosły poprawy, uczoney zmarł przedwcześnie 7 czerwca 1932 roku. Tak oto zakończyło się pracowite życie wybitnego neurologa, który wielokrotnie dowiódł swojego przywiązania do stron ojczyźnych i polskości; choćby w 1899 roku, kiedy to odmówił przyjęcia posady kierownika katedry neurologii Uniwersytetu w Buenos Aires.

Edward Flatau (Nuchem, Ermaj Flatau) urodził się 27 grudnia 1868 roku w Płocku w zasymilowanej rodzinie żydowskiej (wg danych z aktu urodzenia sporządzonego w języku rosyjskim urodził się 6 stycznia 1869 r. — ryc. 2).

Ojciec Ludwik był płockim kupcem, przedstawicielem tak zwanej pierwszej gildii, matka Anna, wywodząca się z kaliskiego rodu Hejmanów, zajmowała się domem. Po śmierci męża przejęła obowiązki prowadzenia jego rozległych interesów, między innymi płockiego Domu Bankowego. Swoją podstawową edukację Edward otrzymał w rodzinnym Płocku, kształcąc się w Gimnazjum Męskim, placówce oświatowej o kilkusetletniej historii. Szkoła została założona prawdopodobnie w XII wieku; po wielu zmianach i reorganizacjach, na podstawie ustawy o gimnazjach męskich z 1866 roku, otrzymała nazwę Gimnazjum Męskiego. Dziś kontynuatorem tradycji sławnego gimnazjum jest

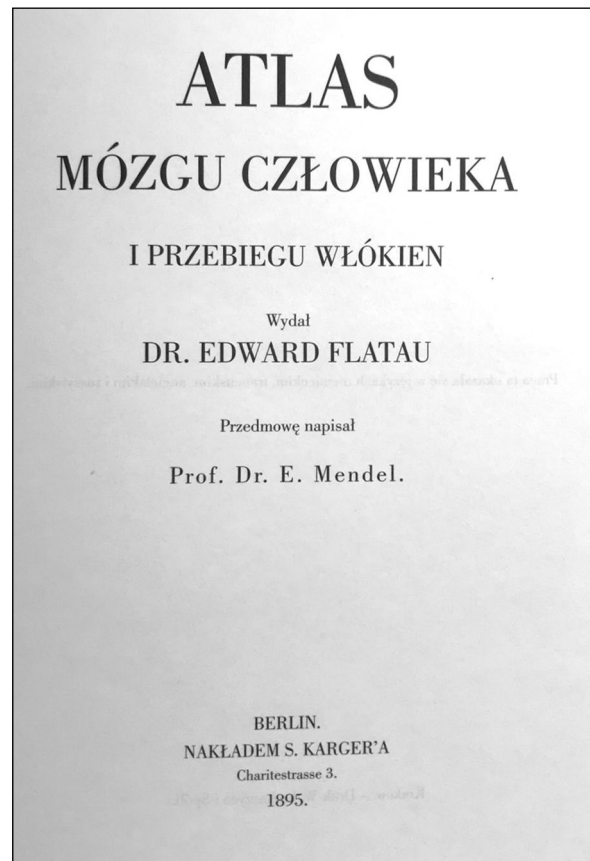
Liceum im. Stanisława Małachowskiego zwane Małachowianką. Edward należał do najlepszych uczniów; renomowaną płocką szkołę ukończył ze srebrnym medalem, co pozwalało mu podjąć studia na większości europejskich uczelni [3]. Dla wielu młodych ludzi w rozbiorowej Polsce poważną barierę stanowiła jednak konieczność ubiegania się o paszport uprawniający do opuszczenia granic Królestwa Polskiego i wjazdu na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego. Po uzyskaniu wymaganych dokumentów ambitny płocczanin rozpoczął naukę na Wydziale Lekarskim Cesarskiego Uniwersytetu Moskiewskiego. Warto w tym miejscu przypomnieć, że był to pierwszy rosyjski uniwersytet. Jego założycielem był jeden z najwybitniejszych chemików swoich czasów Michaił Łomonosow, jemu też powierzono pełnienie funkcji rektora nowo powstałej uczelni.

Edward Flatau miał szczęście do wybitnych nauczycieli; wśród wykładowców moskiewskiej *Alma Mater* byli uczeni tej miary, co Aleksiej Kozewnikow (1836–1902) i Sergiej Korsakow (1854–1900) — obaj należeli do światowej czołówki neurologów i psychiatrów. Pierwszego z nich można zaliczyć do reprezentantów paryskiej szkoły neurologicznej Jeana-Martina Charcota (1825–1893), drugiego zaś do wiedeńskiej szkoły Theodora Meynera (1833–1892) [4]. Uzyskanie dyplomu lekarza poprzedziły egzaminy złożone 30 października 1891 roku przed lekarską komisją egzaminacyjną. Z lektury dokumentu wynika, że większość przewidzianych ustawą egzaminów zdał na ocenę bardzo dobrą i „otrzymał tym samym stopień lekarza ze wszystkimi prawami i przywilejami” (kopia świadectwa ukończenia Wydziału Lekarskiego w Cesarskim Uniwersytecie Moskiewskim nr 1728 z dnia 30 stycznia 1892 r.). Boleslav Lichterman natrafił w moskiewskich archiwach na dokumenty, z których wynika, że Flatau, jeszcze jako student i poddany pruski, wystąpił w 1890 roku do władz rosyjskich z wnioskiem o zmianę obywatelstwa. „Problem polegał na tym, że w 1886 roku ustanowiono w Rosji prawo zakazujące Żydom przesiedlania się do Rosji. Później, kiedy postanowiono wydrzeć za granicę Żydów obcych państw przebywających w Rosji, sytuacja stała się bardziej

skomplikowana. Flatau był poddanym pruskim. Udało mu się jednak w tym czasie złożyć przysięgę na wierność poddaństwa rosyjskiego (uzyskać obywatelstwo rosyjskie) w obecności Gubernatora Płockiego Janowicza i dzięki temu mógł ukończyć studia w Moskwie” [5].

Można założyć, że obaj wspomniani wcześniej, a także inni nauczyciele akademicki zajmujący się badaniem schorzeń układu nerwowego mieli istotny wpływ na późniejsze zainteresowania naukowe i zawodowe młodego Edwarda. Krótko po zakończeniu studiów podjął bowiem staż naukowy w Berlinie, kolebce ówczesnej myśli neurologicznej. Od 1893 roku miał okazję współpracować na tamtejszym Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma i w innych placówkach naukowych z Emanuelem Mendlem (1839–1907), Heinrichem Wilhelmem Waldeyerem (1836–1921), Alfredem Goldscheiderem (1858–1935), Ernstem von Leydenem (1832–1910) i innymi osobistościami europejskiej medycyny. Wszyscy ci uczeni legitymowali się już poważnym dorobkiem naukowym, publikowali w renomowanych periodykach medycznych, niektórzy z nich byli nawet osobistymi lekarzami rodzin królewskich. Fakt podejmowania współpracy z młodym cudzoziemcem, jak na przykład wspólna publikacja Flataua z Goldscheiderem — *Normale und pathologische Anatomie der Nervenzellen* („Anatomia prawidłowa i patologiczna komórek nerwowych”) — wskazują jednoznacznie, że wśród starszych kolegów budził podziw i szacunek. Niepełna 3 lata po ukończeniu studiów ukazał się „Atlas mózgu” jego autorstwa przedstawiający struktury anatomiczne mózgu oraz przebieg włókien nerwowych. Praca była dziełem pionierskim, ponieważ zamiast rysunków, wypełniających dotychczasowe publikacje na ten temat, zawierała fotografie mózgowię nieutralizowanych preparatami chemicznymi. Polskie wydanie Atlasu autor zadeedykował „szlachetnemu człowiekowi i wielkiemu lekarzowi, Prof. Tytusowi Chałubińskiemu”.

W przedmowie do swojej książki tak oto opisał technikę przygotowywania preparatów: „Zdjęcia zostały wykonane w ten sposób, że świeże mózgi *resp.[ective]* ich przecięcia, po przepłukaniu w wodzie zostały, przy zachowaniu możliwie odpowia-

Rycina 3. „Atlas mózgu”, edycja polska, Berlin 1895 (reprint Kraków, druk W.L. Anczyca i spółki)

dającej rzeczywistości budowy, ujęte w substancję kitową. Następnie przymocował autor kamerę za pomocą śrub w ten sposób, aby zdjęcia mogły być wykonywane z góry” [6]. Jako jeden z pierwszych badaczy wiernie odtworzył stosunki anatomiczne, powierzchnie i przekroje ludzkiego mózgu. Publikację opatrzył wstępem Emanuel Mendel. O skali wydarzenia naukowego, jakim było pojawienie się „Atlasu” Flataua, świadczy to, że napisana w języku niemieckim książka bardzo szybko doczekała się tłumaczeń na język francuski, angielski i rosyjski. Jej entuzjastyczną recenzję napisał nawet Zygmunt Freud, który zaczynał swoją karierę jako neurolog. Obaj uczeni byli zresztą redaktorami niemieckiego czasopisma *„Jahresbericht über die Leistungen auf dem Gebiete der Neurologie und Psychiatrie”* („Roczny raport dotyczący postępów w neurologii i psychiatrii”). Do zadań Flataua należało streszczanie w tym czasopiśmie polskich rozpraw z zakresu neurologii.

„Atlas” okazał się przepustką autora do świata nauki — z dnia na dzień stał się postacią znaną w środowisku neurologów, neuroanatomów i neuropatologów, a warto podkreślić, że miał wówczas zaledwie 26 lat i dopiero rozpoczynał swoją karierę zawodową i naukową. Następne lata badań w Berlinie przyniosły kolejne odkrycia o wielkim znaczeniu dla rozwoju neurofizjologii i neuroanatomii. Jednym z najważniejszych jest z pewnością, przedstawione 18 lutego 1897 roku w Królewskiej Pruskiej Akademii w Berlinie, prawo o ekscentrycznym ułożeniu włókien w rdzeniu kręgowym, które stało się później podstawą do uzyskania w 1899 roku stopnia naukowego doktora medycyny w Moskwie [7]. Odkryta przez Flataua reguła w przebiegu włókien nazywana jest eponimicznie prawem Flataua.

Ważnym dla rozwoju naukowego młodego Polaka był z pewnością także kurs doskonalący, jaki odbył w 1906 roku w monachijskiej klinice Emila Kraepelina. W tamtejszym laboratorium neurohistologicznym pracował Alois Alzheimer i uznany ekspert od barwienia preparatów do badań mikroskopowych Franz Nissl. Jeszcze w czasie pobytu w Berlinie, w pracowni Mendla i Waldeyera, Edward Flatau zajmował się technikami barwienia, modyfikując metodę Camillo Golgiego (1843–1926).

Po powrocie z Berlina Flatau przeniósł się do Warszawy. Jego pierwszą stołeczną lokalizacją była słynna kamienica Bogusława Hersego przy ul. Marszałkowskiej 150, w której dr Edward Flatau prowadził praktykę lekarską i gdzie przechowywał między innymi mózgi wykorzystywane w badaniach. W Warszawie rozwinął praktykę lekarską. Słynna aktorka Irena Solska (1877–1958), przygotowując się do jednej z ról, korzystała z pomocy uznanego już wówczas neurologa i psychiatry, który uczył ją, jak przekonująco i wiarygodnie zagrać postać obłąkanej. Od początku lat 20. XX wieku aktorka zmagająca się z postępującą chorobą Parkinsona, dlatego można przypuszczać, że była pacjentką dra Flataua lub zasięgała u niego porad. Solska wspomina w swoich pamiętnikach, że Flatau sformułował diagnozę dotyczącą jej predyspozycji scenicznych. Słynny neurolog zapuszczał

się także w mniej prominentne dzielnice Warszawy. W jednym ze swoich opowiadań przyszły laureat literackiej nagrody Nobla Isaac Bashevis Singer opisał diagnozę Flataua dotyczącą dybuka w uchu żydowskiej pacjentki z ul. Krochmalnej.

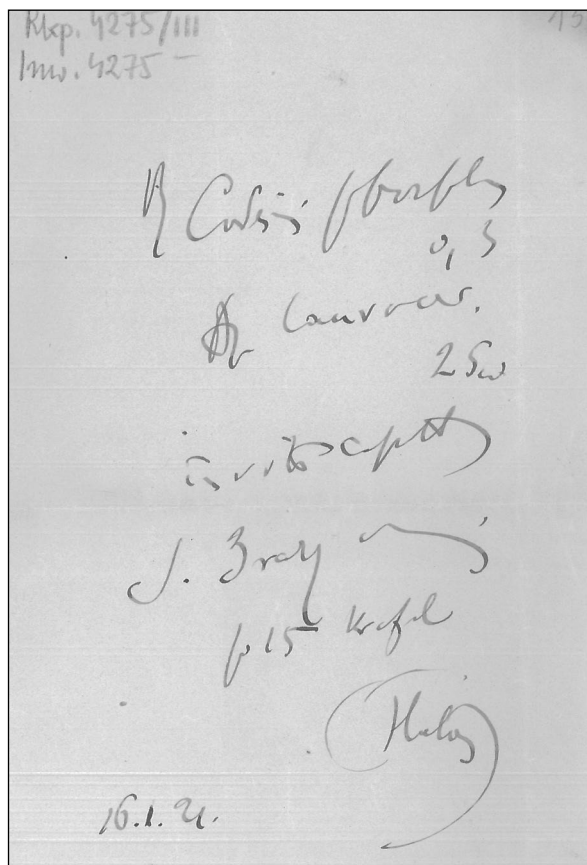
Laboratorium mikroskopowe było kolejno przenoszone najpierw do pomieszczeń, które zajmowało Towarzystwo Psychologiczne w Alejach Jerozolimskich, później zaś do pomieszczeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego — dopiero wtedy można było mówić o pracowni neurobiologicznej z prawdziwego zdarzenia. Kiedy Towarzystwo otrzymało od hr. Józefa Potockiego kamienicę przy ul. Śniadeckich 8, przeniesiono do niej całą pracownię, która była prywatną własnością Flataua. Laboratorium wspomogło finansowo także Polskie Towarzystwo Psychologiczne.

Mimo że migrena nie należała do najistotniejszych zainteresowań dra Edwarda Flataua, został zaproszony przez Maxa Lewandowsky’ego (1876–1918) z Berlina do napisania rozdziału o tej jednostce chorobowej do redagowanej przez niego publikacji zbiorowej. Na podstawie tej rozprawy powstała nowoczesna monografia pt. „Migrena”, która ukazała się w 1912 roku i na wiele lat stała się obowiązującym podręcznikiem akademickim. Opublikowane w niej wyniki badań opierały się nie tylko na szczegółowych opisach kilkuset przypadków chorych leczonych przez Flataua, lecz także na samoobserwacjach, sam cierpiał bowiem na tę przypadłość przez dużą część życia. Publikacja została napisana w języku polskim i wydana nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Bardzo interesujące z punktu widzenia historyka medycyny są rady Flataua udzielane bratu Julianowi (profesorowi chemii i farmacji, zamieszkałemu w Poznaniu) na temat radzenia sobie z migreną. W napisanym odręcznie dokumencie, i po raz pierwszy cytowanym, czytamy (pisownia oryginalna) (ryc. 5):

„Przepis

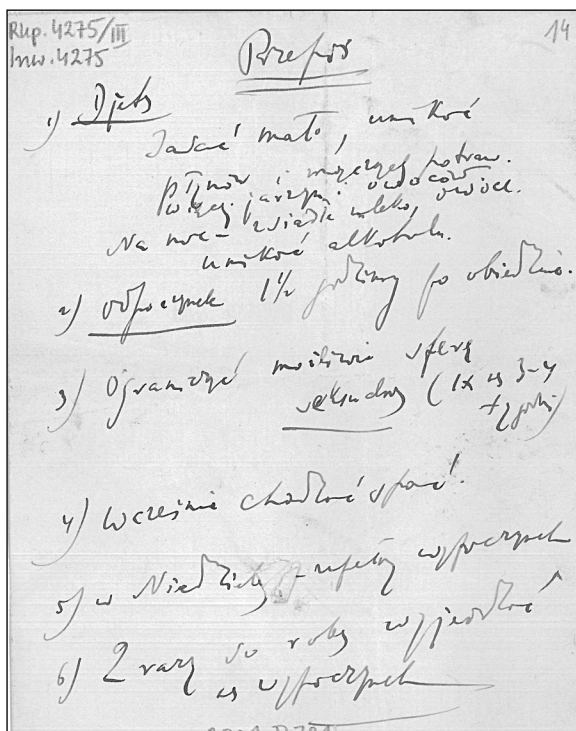
- 1) Djeta. Jadać mało, unikać płynów i mlecznych potraw. Więcej jarzyn i owoców. Na noc zsiadłe mleko, owoce. Unikać alkoholu.
- 2) Odpoczynek 1^{1/2} godziny po obiedzie.

Rycina 4. Odręcznie wypisana recepta dla brata Juliana. Druk nieostemplowany 16.01.1921, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (sygn. Rkp. 4275/III k. 13–14)

- 3) Ograniczyć możliwie sferę seksualną (1 × na 3–4 tygodnie).
- 4) Wcześniej chodzić spać.
- 5) W niedzielę — upały wypoczynek.
- 6) 2 razy do roku wyjeżdżać na wypoczynek” [8].

Zainteresowania badawcze dra Flatau czynią zeń uczonego ze wszech miar uniwersalnego. Poza neurologią dorosłych zajmował się także neurologią dziecięcą, psychiatrią, neuroanatomią, neurofizjologią, histopatologią, chorobami mięśni, a nawet onkologią. Wraz z Bronisławem Sawickim poświęcał się chirurgicznemu leczeniu guzów i torbieli rdzenia. W 1911 roku wraz ze swoim współpracownikiem Władysławem Sterlingiem (1877–1943) podał w wątpliwość dotychczasową etiologię postępującego torsijskiego skurczu dziecięcego, którą miała być nerwica; obaj uczeni twierdzili, że schorzenie jest powodowane zmianami w jądrach podstawy mózgu i jest dziedziczne.

Rycina 5. Zalecenia dra Edwarda Flatau dla brata Juliana Flatau (1870–1935) dotyczące postępowania w migrenie (1921). Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (sygn. Rkp. 4275/III k. 13–14)

Do najważniejszych eponimów medycznych związanych z działalnością badawczą polskiego uczonego, poza wspomnianym już wyżej prawem Flatau, należą: objaw Flatau, występujący przy zwiększonym ciśnieniu śródczaszkowym oraz przy zapaleniu opon mózgowo-rdzeniowych; zespół Flatau — postać poronnego zapalenia mózgu i rdzenia kręgowego z rozszanymi zmianami w obrębie ośrodkowego układu nerwowego (OUN); choroba Flatau-Schildera — śmiertelna choroba wieku dziecięcego i młodzieńczego polegająca na zmianach demielinizacyjnych w OUN; choroba Flatau-Sterlinga — spłaszczenie i zniekształcenie przedniej powierzchni uda w wyniku zapalenia nerwu udowego i towarzyszącemu mu zaniku mięśni; zespół Redlicha-Flatau — proces zapalny mózgu i rdzenia, najprawdopodobniej o podłożu wirusowym [9].

Poza czysto medycznymi zajęciami dr Flatau włączał się w działania służące budowaniu tożsamości nowej specjalizacji, jaką była neurologia,

głównie poprzez liczne publikacje oraz powoływanie do życia instytucji i towarzystw mających stanowić forum wymiany myśli naukowej dla lekarzy wielu specjalności. Należał do grona organizatorów wielu zjazdów naukowych. Najważniejszym był z pewnością pierwszy zjazd neurologów, psychiatrów i psychologów, który odbył się w Warszawie w październiku 1909 roku. Podczas zjazdu powołano do życia dwumiesięcznik „Neurologia Polska”; kolejny zjazd, którego miejscem miał być Kraków, zaplanowano na grudzień 1912 roku [10].

Słynny uczony był członkiem Kasy im. Józefa Mianowskiego (1804–1879), którą powołali do życia wychowankowie i profesorowie Szkoły Głównej w Warszawie, a której celem było niesienie pomocy osobom pracującym naukowo. Była to największa organizacja wspierająca badania i publikacje naukowe w XIX-wiecznej Polsce. Jedną z najznamienitszych postaci zarządzających Kasą był Tytus Chałubiński, któremu — jak już wspomniano — Flatau zadedykował polską edycję słynnego „Atlasu mózgu”. Być może obaj lekarze poznali się właśnie podczas jednego z posiedzeń reaktywowanej w naszych czasach instytucji wspierającej naukowców.

Edward Flatau, uczony światowej sławy, był też wybitnym praktykującym lekarzem. Przez 28 lat pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem w Warszawie, gdzie od 1904 roku pełnił funkcję ordynatora oddziału neurologii. Stworzył tam bazę kliniczną i dydaktyczną dla lekarzy chcących się specjalizować w neurologii. Szacunek, jakim darzyły go władze zaboru rosyjskiego, zaowocował wyrażeniem zgody na rozbudowę placówki, która uchodziła wówczas za jedną z najnowocześniejszych i najlepiej wyposażonych w rozbiorowej Polsce. Z jego inicjatywy powstały pracownie anatomopatologiczne i bakteriologiczne. W salach wykładowych kształciło się coraz więcej lekarzy, gromadzono materiał dydaktyczny w postaci licznych preparatów anatomicznych. To wszystko miało być wstępem do powstania przy tym szpitalu Instytutu Patologicznego, którego budowę rozpoczęto w 1923 roku. Na uwagę zasługuje fakt, że środki pozyskiwano w ramach zbiórek także za oceanem, gdzie powstał komitet poparcia dla pro-

jektu Flataua. Z powodów finansowych budowa ciągnęła się przez lata, ponieważ dofinansowanie ze strony miasta było zbyt skromne. Budynek wybudowano i otwarto, ale wielki kryzys finansowy lat 30. XX wieku spowodował, że Instytut nie miał wystarczających środków, które umożliwiłyby podjęcie działalności badawczej.

Jedną z ostatnich inwestycji Flataua był dokonany w 1922 roku zakup parceli przy ul. Puławskiej 41 i rozpoczęcie budowy, przypuszczalnie prywatnej, kliniki dla nerwowo i psychicznie chorych. Budynek został oddany do użytku 6 lat później, ale ze względu na sytuację ekonomiczną zmieniono jego przeznaczenie i klinika nigdy w nim nie powstała. Obiekt zachował się praktycznie w niezmiennym stanie do dziś i z pewnością stanowi jedną z najładniejszych budowli przy ul. Puławskiej.

Edward Flatau opublikował ponad sto prac naukowych w języku polskim, niemieckim, francuskim i rosyjskim. Jako autorytet w dziedzinie neurologii napisał wiele monografii i był zapraszany do współpracy przy edycji tomów zbiorowych redagowanych przez najwybitniejszych neurologów ówczesnej Europy. Jak już wspomniano, jego „Atlas anatomii mózgu” pozostaje pracą pionierską, a monografia dotycząca migreny stała się na wiele lat jedynym obowiązującym podręcznikiem dla lekarzy wielu specjalności, nie tylko neurologów.

Edward Flatau był dwukrotnie żonaty; pierwszy raz z Zofią Hosiasson, która dla młodego przystojnego doktora postanowiła zostawić dotychczasową rodzinę. Owocem tego związku była córka Anna, której portret, przypuszczalnie niezachowany, namalował Witkacy. Wspierała artystów, finansowała między innymi projekty Bruno Schulza, była muzykiem, studiowała filozofię na Uniwersytecie Warszawskim. Zginęła z rąk hitlerowców w 1943 roku w Rabce wydana przez osoby, u których się ukrywała. Później Edward Flatau związał się z młodą lekarką, z którą miał jedną córkę, Joannę Antoninę Flatau (1928–1999), późniejszą znaną warszawską lekarką, specjalistką z zakresu psychiatrii.

Jak na ironię nieuleczalna choroba mózgu dotknęła wybitnego uczonego, który tak wiele zrobił dla poznania jej patogenezy i diagnostyki. Był u szczytu sławy, pełen planów badawczych,

naukowych i zawodowych. Medycyna okazała się jednak bezradna. Pogrzeb uczonego przerodził się w swoisty hołd; uczestniczące w nim osobistości świata medycznego w możliwie najdokładniejszy sposób przedstawiały zasługi zmarłego. Swoich przedstawicieli do przemówień pożegnalnych wydelegowały: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Wydział Szpitalnictwa Magistratu m. st. Warszawy, Zarząd Szpitala Starozakonnych na Czystem, Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, Polskie Towarzystwo Medycyny Społecznej, Warszawskie Czasopismo Lekarskie, Warszawskie Towarzystwo Neurologiczne, Zarząd Lekarzy Rzeczypospolitej. Wśród zgromadzonych, jak donosiło „Warszawskie Czasopismo Lekarskie” z 1932 roku, nie zabrakło uczniów, asystentów, współpracowników. Wzruszające słowa, zacytowane przez warszawski periodyk, wypowiedział wieloletni przyjaciel Edwarda Flataua Samuel Goldflam: „Gorąco kochał naukę, wciąż powtarzał: jedyna rzecz nieśmiertelna, warta, żeby jej życie poświęcić, to nauka”. Uczonego pochowano na warszawskim Cmentarzu Żydowskim przy ulicy Okopowej w głównej alei obok grobu Ludwika Zamenhofa. Niespełna 3 miesiące później, 26 sierpnia 1932 roku, na tym samym cmentarzu spoczął jego przyjaciel, a zarazem jeden z najbliższych współpracowników Samuel Goldflam.

PODZIĘKOWANIA

Skrótowy opis drogi życiowej i działalności zawodowej wybitnego neurologa zawarty w niniejszym artykule opiera się w znacznej mierze

na informacjach z wybranych rozdziałów książki „Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii” opracowanej przez Piotra J. Flataua, Ulrike Eisenberg i Filipa Marcinowskiego z okazji 150. rocznicy urodzin Edwarda Flataua obchodzonej w 2018 roku w Płocku. Wyrazy mojej wdzięczności zechcą przyjąć: wnuk Edwarda — Profesor Piotr J. Flatau, za krytyczną lekturę mojego szkicu, oraz płocka archiwistka, Dr Krystyna Grochowska-Iwańska, za pomoc udzieloną mi podczas kwerendy w Archiwum Państwowym w Płocku.

PIŚMIENNICTWO

1. Przemówienia nad trumną D-ra Edwarda Flataua. *Warszawskie Czasopismo Lekarskie*. 1932(24): 558–561.
2. Wspomnienia [nieopublikowane]. Ze zbiorów archiwum rodzinnego prof. Piotra J. Flataua.
3. Flatau PJ, Eisenberg U, Marcinowski F. ed. Edward Flatau i jego kometa. *Początki polskiej neurologii*. Uncinus Media, Warszawa 2018: 11.
4. Lewera D. Carl Wernicke i początki wrocławskiej neurologii. *Orbis Linguarum*. 2018; 48: 461–473.
5. Lichterman B. Moskwa. In: Flatau PJ, Eisenberg U, Marcinowski F. ed. Edward Flatau i jego kometa. *Początki polskiej neurologii*. Uncinus Media, Warszawa 2018: 63–65.
6. Flatau E. Przedmowa. In: Atlas mózgu człowieka i przebiegu włókien. Nakładem S. Karger'a, Berlin 1895.
7. Grochowska-Iwańska K. Płockie tropy rodziny Flatauów. In: Flatau PJ, Eisenberg U, Marcinowski F. ed. Edward Flatau i jego kometa. *Początki polskiej neurologii*. Uncinus Media, Warszawa 2018 r.
8. Odręcznie pisane zalecenia. Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu, Dokumenty rodziny Flatau. Rkp. 4275/III k. 13–14.
9. Perlińska L, Krzyżanowski J. *Medical eponyms*. Wydawnictwo Medyk Sp. z o.o., Warszawa 2019.
10. Domżał TM. Historia Polskiego Towarzystwa Neurologicznego. *Pol Przegl Neurool*. 2018; 14(4): 194–199.